

Afg'onistonda Ingliz Rus Raqobatchiligining Paydo Bo'lishi Tarixi

Bahromjon Abdullayev¹

Anatatsiya: Afg'oniston uchun ingliz rus raqobatchiligining paydo bo'lishi tarixi, uning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun biz birinchi navbatda "Katta o'yin" va "Salobatli yurishlar" (dev yurishlari) deb nomlangan bir tarixiy-siyosiy jarayon haqida so'z yuritishimiz darkor.

Kalit so'zlar: "Katta o'yin", "Salobatli yurishlar", Yaqin sharq, Tibet, Panjop, Sind.

Eng avvalo birinchi prezidentimiz I.Karimovning "Har bir xalq vakili o'z mamlakatida bo'layotgan islohatlarga befarq bo'lmasliklari kerak" degan so'zi bilan boshlamoqchiman. Chunki XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Afg'onistonda ingliz-rus raqobatchiligida afg'on millatiga mansub vakillar bu jarayonlarda o'zini olib qochganliklari keltirib o'tiladi. Bu davr boshlanishidan oldin XIX asr tarixi va siyosiy jarayonlarida "Salobatli yurishlar" va "Katta O'yin (great game)" deb nomlangan bu ikki atamaning o'rni haqida alohida ta'kidlar va izohlar berib o'tilishi kerak deb o'ylayman. U haqidagi to'liq ma'lumotlar haqida quidagi fikrlarda va matnda yoritib beramiz. "Katta o'yin" ning haqiqiy o'yinchilari hisoblangan Rossiya va Angliya hukumatlari tomonidan Afg'onistonda va boshqa hududlardagi podsholarni, amirlarni, shahzodalarni, sardorlarni va xonlarni qo'ldan bermay o'z ishlaringa tobe qilishga harakat qilganlar. Bu o'yin o'z ichiga Londondan Sant-Peterburgacha, Afg'onistondan Istanbulgacha va Kalkutttagacha bo'lgan barcha daryolar, tog'lar, sahrolar va shaharlarni qamrab olgan edi. Bu o'yin natijasida mustamlakaga aylantirishni imperializm darajasiga ko'tarilishi yuzaga keldi va shu davrgacha bo'lgan tarix ichida hech qachon sodir bo'lmagan bir silkinish va gumburlashni yuzaga keltirdi. Ikkinchi termin hisoblangan "Salobatli yurishlar" haqida ruslar Sank-Peterburgda "Niva" daryolari atrofida Markaziy Osiyo tomonga harakatlanishi va Kavkazni egallagandan so'ng Markaziy Osiyoga qarashli mintaqalarni o'z oyoqlari ostiga tashlaganliklarini aytadi. Bu termin ruslar uchun mustamlakachilik yurishlari bo'ldi va ruslarning yurishlari inglizlar Panjobning janubiy tarafidan Sind daryosi havzasi va Bulijistonni o'z saltanati tarkibiga kiritgan bir paytda nihoyasiga yetdi. "Katta o'yin"da asosiy o'rinni Buyuk Britaniya egallaydi. Birinchi ingliz-afg'on urushidan hozirgi kungacha u yerda tashqi harakatlarda Britaniya Hindistoni o'rtasida hukmronlik uchun bir geopolitik kurash, 19-asr va 20-asrdan "Katta O'yin" nomini olgan bir jarayon yuzaga kelgan edi. Asosiy o'yinlar Afg'onistonda harbiy zaruriyat bilan bog'langan zamonaviy tasvirlardan Richard Morton Taylor tomonidan teatrda e'lon qilingan bu ishga bosh qosh bo'lganligi haqida aytilib o'tilgan bo'lib, bu butun Yevropa va Osiyo mintaqalarida yuzaga kela boshlangan edi. Hamda uning kelib chiqish tarixi haqida monologik va dialogik jihatdan bog'likligini ochib o'tgan edi. Shuningdek, Villian Dalrymple Hillari Clinton, Stanley Mc Chrystal va David Richardlar kabilar fikrlariga ko'ra 19- asrning ikkinchi yarmida "Rossiya ayig'i" va "Britaniya Sheri" tomonidan dunyo davlatlarini o'z ta'sir doirasiga solishidagi harakatlarga nisbatan aytilgan edi. "Katta o'yin"dek nom olgan bu termin shafqatsizlikdek tuyiladi, ammo Britaniya Hindistoniga tahdid solgandan so'ng buni to'xtatishga harakatlar boshlagan edi. Ikki mamlakat o'rtasidagi raqobat Britaniya matbuotida "Katta O'yin" deb nomlandi. Bu Yevropadan to Yaqin Sharqgacha tarqatilgan edi. Hamda butun dunyo bu haqidagi yangi ma'lumotlarga ega bo'lishga muyassar bo'lgandi. Hindiston chegarasidan Afg'oniston va Tibetga Britaniya harbiylari bostirib kirishni xohlamagan edilar, lekin bu hududlardagi siyosiy jarayonlar bizning sarhadlarimizga tahdid solayotganligi va ularning biz bilan do'stlik munosabatlariga rozi bo'lmaganliklari bu ishlarimizga sabab bo'ldi deb aytib o'tadi. Lekin bu qilingan barcha ishlarda hech qachon muvofaqiyatga erisha olmagan edilar. XVIII asr boshlaridan XIX asr o'rtalarigacha Rossiya Hindistonga davo qilishi boshlandi va vaqt o'tishi bilan surinkali o'sishi zo'raydi. Rossiyaning Hindiston tomonga yurishi 1725 yilda boshlandi deb yozadi. Shunday bo'lsada XIX asrga kelganda Rossiya yetakchiligi sekinlasha boshlandi, ammo Hindiston chegaralari atrofida o'z harbiy ba'zalari mustahkamlangandi. Bora-bora 1850- yilgacha Britaniya va Rossiya Imperiyalari o'rtasidagi masofa ming milgacha qisqarib bordi. Shunday qilib bu o'rtadagi jarayonlar shu qadar yuzaga kela boshlangan edi. Bundan Afg'oniston ham mustasno qolmadi, chunki Hindiston va Rossiya Imperiyasi o'rtasidagi chegarani shu davlat tomonidan to'sinlik qilinar edi. Rossiya va Britaniya Imperiyalari taqdiri oxirida "Katta O'yin" jarayonlari Yevropada qaror topadigan bo'lgandi. Bular uchun Eron va Afg'onistonning muhimligi shundan iborat ediki, Britaniya Rossiyaning Hindistonga yaqinlashib qolishidan qo'rqardi. Rossiya ham Turkistonga yaqinlashishidan qo'rqar edi. Eron va Afg'oniston sharqida yashovchi kishilar aytadi: "tog'li urug' qabilalari o'rtasida tinchlikni ta'minlash maqsadida bu davlatga kirishga harakat qila boshlangan edilar"³. Afg'onistonning xavfsizligidan bezovtalangan Britaniya dastlab Sank-Peterburg bilan muzokaralar olib borish uchun harakat qilishga qaror qilgandi va Rossiyaning ta'siri kuchayib ketishi aynan ushbu paytlarda unga mutloq joylashishidan tashqari o'zini bu davlatdan himoya qilishi kerakligi to'g'risida Afg'oniston bilan suhbatlashgan edi va aynan manashu paytda afg'on siyosiy rahbarlarini ishontirishga harakat qilgan edi. 1868-yildan 1874-yilgacha Kulidistonning birinchi kotibiyatida Hindiston tashqi ishlar vaziri bo'lgan Divok Argilning aytishlariga qaraganda "Biz ruslarning Markaziy Osiyoni egallashi yuzasidan ancha harakat qilgan "Salobatli yurishlar"dan bir ikkita ma'lumotlar va suhbatlarni ochiqchasiga bayon qilamiz. Buni biz mustamlakachilikning tasviri va ta'rifi sifatida hisoblaymiz va

¹ Andijon davlat universiteti Tarix fakulteti Jahon tarixi kafedrasida o'qituvchisi

ruslarning hujumlari natijasida Britaniyaning hujumlari ancha kamayotgani va obrusi tusha boshlayotganiga shunday qarab tura olmaymiz. Haqiqatdan “Salobatli yurishlar”ini boshlashi bilan har ikkalasi janub va shimol tarafdan Afg'oniston tomonga yurish qilish holatida edilar. Ayni shu vaqtda ruslar Amudaryo atroflarida va inglizlar Sulaymon darasida yurishga tayorgarlik qilayotgan edilar. Yana shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki bu ikkalasi ham ular o'rtasidagi konflikt chegarani yo'qotishni Afg'onistonni “bufer” zonaga aylantirishga qaror qabul qildilar va bu o'yinda “kabob gushtlari sovishi” bilan xoru zor asir millatlar yuzaga kelishini har ikkalasi bilar edilar. Shuningdek bu ikki atama to'g'risida so'z yuritar ekanmiz bir savol yuzaga keladi endi bu mavzuga tegishli haqiqiy baxslar va mustamlakaga aylantirishning bu o'yin natijasida Afg'onistonda nima yuzaga kelganini biz ko'ra olamiz deydi Divok Argil. Bu o'yinga tegishli fikrlarning va sahnalarning keng ko'lamligiga qaramay uning markazida va asosida Afg'oniston turar edi. Afg'oniston Hindiston va Markaziy Osiyo tarixi kechuvida bundan keyin dunyoning barcha g'olib davlatlari o'tadigan bo'ldi. Bu o'yin yuzaga kelgan vaqtda Hindiston va Afg'oniston bir xatarli nuqtaga aylanib qolgan edi, inglizlar esa bu qiyinchiliklardan Afg'onistonga rus askarlari jo'nashni to'xtatgan vaqtgacha himoya qilishlarini aytgan edi va va'da bergandi. So'ng esa “Salobatli yurishlar”ga nisbatan inglizlar va ruslar Afg'onistonning janubiy va shimolidagi hududlarga o'tlanganliklari oydinlashib qoldi. Inglizlar 1808-yilda Afg'onistonning sobiq hududi hisoblangan Sind tarafga o'z diqqat e'tiborlarini qaratdilar. Hindiston general gubernatori Lord Laynd o'z vazifasiga ta'yinlangan bir vaqtda 1839 yilda Sind amirlari bilan (Mir Nurmuhammad, Mir Nosir va qolgan amirlar) 31 bandli bir shartnomani imzoladilar, inglizlar Sindga besh ming askarini jo'natishi esa bu shartnomaning asosiy bandi edi va ular tomonidan ishlatiladigan harajatlar amirlar xazinasi bilan to'lanadigan bo'ldi. Inglizlar bunga ham qanoat qilmay 1843-yilda boshqa bir shartnomani amirlar ixtiyoriga topshirdilar bu bir yil o'tgandan so'nggina ular majburan ravishda qabul qiladigan bo'ldilar. Tahlillar Sind millatiga bundan so'ng shartnomaga asoslanadigan bo'lsak g'amgin bir tajribani izohlab berdilar ya'ni bora-bora ularning asoratiga tushib qolishlarini dalillar bilan tushintirishlar berdilar. Afg'onistonda inglizlarning askarlari tor-mor qilingan vaqtda Moknotanning elchisi va Aleksandir vakili qatl qilindi va shoh Shujo ham aynan bu vaqtda olamdan ko'z yumdi. Inglizlar bu voqealardan so'ng sinash maqsadida 1843-yilda Sindga hujum qildilar hamda bu hujum muvaffaqiyatli bo'ldi va inglizlar amirlarni zindonga tashladilar va ko'plari esa o'z yurtlarini tashlab ketdilar, ya'ni bir guruhi esa mamlakatdan badarg'a qilinib, bu yurtni o'z mustamlakasiga aylantirdilar. Bu voqeadan so'ng sikhlarini tor-mor etgungacha va bu yurt a'zolari o'z qullariga aylantirgungacha Panjobga yurish qilishni xohladilar, Ranjid Singning avlodini qatl qildilar va 1849-yilda faqatgina Panjobni egallanmadi balki (Sind daryosi havzasida yuzaga kelgan) uning barcha qismida istiqomat qiladigan pushtun mintaqasini va sikhlar yashaydigan va ular egallab turgan hududlarning barchasini o'z qo'l ostiga olishga erishdilar. Shu tartibda oz vaqt mobaynida 70 million Panjob aholisi, 2 million Sind aholisi, Pushtun qabilalarining barcha qismini o'zlariga tobe qila oldilar. Inglizlar janub tarafdan yelday uchib borar edi. Buning natijasida Sind, Panjob va Sind havzasini o'z qo'lga oldilar va bu Sulaymon tog'lari yaqinlarida to'xtagan “Salobatli yurishlar”i edi. Afg'onistonga tegishli bo'lgan Bulujistondagi vaziyat bir qancha farqli edi. Bu yerdagi siyosiy ko'rinish, 1853-yilda Amir Nosirxonga taqdim qilingan shartnomani imzoladilar va manashu shartnomaning to'rtinchi bandida shunday ma'lumotlar keltirilgan edi: “Agar inglizlar xonga tegishli mintaqadagi Britaniya askarlari va sarbozlarini o'z joylariga qaytarib yuborsalar va bu yurtdan chiqib ketsalar, amir bularning xavfsizligini o'z zimmasiga oladi. Oltinchi moddasida esa inglizlar tomonidan amirga 15 ming rupiya to'lanilishi to'g'risidagi va'dasi keltirilgan edi. Mashhur inglizlardan biri Mijar Jalkab va amir Nosirxon bu shartnomani imzolagan edilar. “Salobatli yurishlar”ining tarkibiga kirgan Afg'onistonning janubidan shimol tarafga yurish holatida bo'lgan inglizlar haqida Mustuteg deb nom olgan kelishuvda eslatib o'tilgan edi. Afg'oniston shimolidagi ruslar “Salobatli yurishlar”idan foydalanib janub tarafga harbiy harakat olib borishga tayyor holda edilar. Aleksandir tomonidan Kavkazga hujumi avval (1801-1825 yillarda) sikhlarda boshlanib, 1809-yilda qo'zg'olonchilarning rahbari bo'lgan shayx Shomilning qo'lga tushishi bilan o'z nihoyasiga yetgan edi. 1839-1840-yillarda Afg'onistonda birinchi ingliz-afg'on urushi boshlangan vaqtda ruslar Xivaga hujum qildilar kuchli talofatar ko'rgan xiva xoni taslim bo'ldi va ular Markaziy Osiyodan uning qo'llari butunlay olib tashlab o'z shiddatli hujumlarini boshlashliklari to'g'risida tashvishga tushdilar. 1865-yilda Toshkentni va 1866-yilda Xo'jandni olib Qo'qon xoniga katta talofat berdilar. 1868-yilda Buxoroga hujum qilib shu yilda Turkiston viloyatini tashkil qildilar bir yil o'tib Samarqandni olib mutloq Buxoroda o'z hokimiyatini o'rnatdilar. Ruslar bundan ham aniqroq ma'lumot beradigan bo'lsak “Salobatli yurishlar”i (to'xtashi) bilan kengligi bir ming km va uzunligi ikki ming km bo'lgan sahrolar, daryolar va Markaziy Osiyoning muhim shaharlarini o'z qo'lga oldi va Amudaryo atroflarida to'xtagandilar va keyingi yurishlari Afg'oniston tomonga bo'lishi haqida mulohazalar olib bordilar. Inglizlarning maxsus Pirvon harbiylari ruslarning harbiy harakatlaridan himoyalanih maqsadida mumkin darajada Afg'onistonda to'siqlar tashkil qilish fikrida edilar. Rossiyaning siyosiy rahbarlari inglizlar bu masalada bir jiddiy to'qnashuvga uchraganliklarini bilar edilar. Shu sababli ruslar Markaziy Osiyodagi yaxshiy qavmlarning kutarilishi jilovini oldi va sivilizatsiya almashuv ishi Sank-Peterburgdan Londonga mislsiz maktublar yuborgandi. 1858-yildan ruslar “Salobatli yurishlari”ni tezlashtirgan edilar, 10-yil vaqtda “Salobatli yurishlar”i natijasida o'z xohlagan yerlarga va natijaga ega bo'ldilar hamda Markaziy Osiyodagi nufuzini kengaytirdilar. Endi ruslar shimol tarafdan inglizlar esa janub tarafdan Afg'onistonni jiddiy o'rganish yuzasidan qaror topgan edilar. Do'st Muhammadning vafotidan so'ng Sheralixon o'z akalari bilan taxt talashayotgandi va hech kimni mintaqada haqiqiy egasi ekanini rasmiy tan olmay ruslarni va inglizlarni ham e'tiborsiz qoldirgan edi. Boshqa bir tarafdan manashu ikki buyuk davlat (ingliz va ruslar) har paytda jangning muqaddimasining peshqadami bo'la olgan edilar va hamda shu darajada qo'rquvda edilar. Sheralixonning hukmronlik davri kuchli bir xavf-xatarda edi. Shu yillarda inglizlar janub tomondan Suloymon daralarida to'xtagan va shimol tarafdan ruslar Amudaryo qirg'oqlarida to'siqlar qilgan edilar. Boshdanoq bu asrda boshlangan qudratli tufon edi, o'n yildan so'ng bu o'z avjiga yetdi va keyin har ikki derjava to'xtatishi to'g'risida eslab o'tdilar. Afg'onistonning janub va shimolida biri Amudaryo bo'ylarida va boshqasi Sulaymon etaklarida mustahkamlangan vaqt ikki buyuk davlatlarning “Salobatli yurishlar”i edi. Ikki buyuk davlatlarning to'qnashishi bilan mintaqada katta va buzg'unchi bir urush yuzaga kelishiga olib

keltiradigan xavf-xatarni vujudga keltirardi. Ruslar inglizlar Hindukush etaklarida okoplarga tushib olib u yerdan Markaziy Osiyodagi ruslarning kelishini qurollar bilan kutib olishi fikrida edilar. Inglizlar bunga qarshi ruslar Amudaryodan yurish qiladi va Hindukush etaklarini oyoq osti qilib Hindiston tarafga yurishi mumkin degan fikrda edilar, lekin ularning ruslar Hindistonga Hirot va Qandahordan hujum qilish fikrlari ishonchliroq edi. Inglizlar 1857-yilda amir Do'st Muhammad bilan jiddiy tarzda ikkinchi Jamarud shartnomasini imzolagan vaqtda va shunga asosan Eron askarlarini Hirotidan chiqargandilar, shunga binoan ruslar qiyinchilikni qizg'inlik bilan aniqlashtirib bu ishga bel bog'lagan edilar. Ayni vaqtda amirning kuyovi bo'lmish Sulton Ahmadxon Sarkor Hirot hokimi etib tayinlandi. Ruslar 1858-yilda Xonikuf boshchiligida bir delegatsiyani Hirotga jo'natdilar. Bu delegatsiyaning asosiy vazifasi vaziyatni aniqlashdan iborat edi. Xonikuf boshchiligidagi ruslar xorijiy ishlar vazirligiga barcha ma'lumotlarni jo'natishi buning ikkinchi tomoni edi. 1859-yilda amir Do'st Muhammadxon Qunduzni oldi va Badaxshonni ham o'z ta'sir doirasiga kiritgan edi. Ruslar g'alayonlarda qattiq qo'llik bilan to'rgandilar, zero ular amir Do'st Muhammadxonni har qadamida ularning manfaatlarini nazarga olgan inglizlarga vafodor shaxs va vakil sifatida hisoblardilar. Ruslar ular Markaziy Osiyoda Hindukush etaklaridan zarbaga duch kelishlari mumkin deb o'yladi, shuning uchun bunga qarshi harbiy rejalar tuzib chiqardilar. Muqobil ravishda inglizlar ham Amudaryo tarafdan ruslarni oldinga yurishini oldini olish rejasini tuzdilar. Londondagi kengaytirish tarafdorlari jiddiy ravishda Britaniya Hindistoni Markaziy Osiyo uchun Hindukushni bir to'siq sifatida bildi. Bu siyosatning izdoshlaridan biri Rovelsin bo'lib Maknotan shoh Shujoni Kobulda almashtirdi. Barcha janubiy-g'arbiy boshqaruvni Rovelsinga topshirdi va uning markazi Qandahor edi. Buning asl asosi inglizlar o'zining siyosatini zo'rlik va kuchlar bilan amalga oshirish kerak. Bu shaxs Angliya bosh vaziri Dizroelining maslahatchisi bo'lgan mashhur vakili edi. "Hundukushning barcha etaklari inglizlar tomonidan ishg'ol qilinishi Hindiston himoyasida undan foydalanishi Markaziy Osiyoga ko'prik sifatida foydalanishni nazarda tutgan edilar". Ushbu nazariyalar Hindiston daralaridagi ruslar va inglizlar to'qnashuv xavfini judayam yaqinlashtirib qo'ydi. Londondagi kengaytirish siyosatining bongi urilgan vaqtda, bir guruh siyosatchilar Hindistonning xavfsizligini ko'zlab ilmiy chegara nazariyasini qo'llash fikrida edilar. Bu siyosat inglizlar Sulaymon tog'larining etaklari (Haybar, Payvor, Porachor, Tovchi, Karm Gumil va Kujek)ni agar Hindistonga tajavvuz yuzaga kelishi mumkin bo'lgan hamma joylardan hujumni qaytarish uchun to'siqlar tashkil qilish fikrida edilar. 1841-yilda inglizlar Afg'onistonda hech narsaga erisha olmay aylanib yurgan bir vaqtda Blujistonda Qalot xoni amir Nosirxon bilan kelishuvni imzoladilar. Ular uning vositasida Kvettani ham o'ziga buysindirib, 1876-yilda bir ulkan harbiy markaz va Katta Kujak o'tish yo'liga tusiqlar qo'ygandilar. Bu rejalarining hammasi egallash maqsadlari edi. Rossiya tashqi ishlar vaziri Gurchakuv Brins mislsiz ravishda London hukumatiga nomalar jo'natdi va inglizlar Afg'oniston shimoli ruslarning muzokaralarini qabul qilishini va Hindukush to'g'risida ularning fikrlari o'rganishlarini qattiq turib oldi. Ruslar Markaziy Osiyoning uzoq va yaqin barcha shaharlari va sahrolarini tasarrufiga oldi. Lekin ularning Hindiston tarafga Afg'onton yo'lidan bu zaminga kirish uchun u mamlakatga ko'z tikardilar. Inglizlar Afg'oniston amiri va uning odamlari inglizlardan qattiq nafratlanishini, agar fursat tug'lsa, inglizlarga zarba berishdan darig' tutmasdi. Inglizlar Hirot va Hindukush to'g'risida juda ixtiyotkor edilar va u yerda bir kichik qushning uchishini ham jiddiy e'tibor berardilar Forward Polisy tarafdorlari yengni shimarib aql bovar qilmaydigan har bir ishni inglizlarning Hindistondagi ishlariga beparvo edilar. Milodiy 1879-yil Lord Leytin Afg'onistonga hujum qildi uning maqsadi Hindukush xavf-xatarlarini boshidan uzoqlashtirish va Suloymon daralarini ixtiyoriga olish edi. Bu baxslarning natijasida 19-asr boshlaridan 70-yillari boshlaridagi inglizlar va ruslar o'rtasidagi to'qnashuv yuzaga kelishidan xavotirlanganliklari to'g'risidagi bu fikr mantiqiy asos topadi. Bu to'qnashuvning ixtimoliy hududlari Hindukush, Suloymon va Hirot sahrolari edi. Afg'onistonning "bufer" mamlakat sifatida loyihalashtirish bilan bu xavf olib tashlandi.

Lord Molington rejasi ya'ni Afg'oniston to'g'risidagi siyosati 19-asr boshidan foydalanilgan tahminan 60 yil inglizlar qismiga tegishlisini boshqalar bilan o'rnatmagungacha Afg'oniston masalasini juda ixtiyotkorlik bilan taqib qildilar. Barcha Sadozoy shahzodalari qatl qilinishi va ko'r qilinishlari o'z-o'zidan ajratish siyosatini yuzaga keltirgan edi. Jumladan Barakzay hukmdori amir Do'st Muhammadxon ruslarga qilgan past nazari aybli xato bo'ldi va noo'rin hattiharakati tufayli uch yil umrini Ludiona zindonida o'tkazdi. Ajratish siyosati amir Do'st Muhammadxonning o'limigacha (1863-yil) haqiqiy ravishda amaliy ta'siri bo'ldi va Jamurud shartnomasida (1857-yil) "molxonada ishlatiladigan qoziq bilan qoqib qo'yildi". Amir Do'st Muhammadxonning o'limidan so'ng ruslar "Salobatli yurishlar"i bilan Markaziy Osiyoga kirdilar, bu ham inglizlarga balki ruslar Buxorodagi nufuzidan so'ng Hindukushgacha yurishlari vohimasida edilar. Londondagi Forward Polisy Afg'onistonni egallab va ruslarning yurish jilovini olishini xohlardilar. Bu siyosatning yirik tarafdori baqirardi va bosh vazir va Gladiston bilan raqobatda bo'lgan Dizraeli bu qarashlarga chuqur quloq tutardi. Ammo Osiyo va Yevropadagi vaziyatdan ogoh va hushyor inglizlar ruslar bilan kelishish fikrida edilar. Ruslar Markaziy Osiyodagi mulklarini kengaytirardilar. Ammo inglizlarning fitnasida sabab bo'lishni xohlamasdilar, shu sababli maktublardan doimiy Afg'onistonni inglizlar ta'sirida deb hisoblardilar. Shimoliy Hindistondagi o'z manfaatlarini tinchliksevar siyosatda tasvvur qilgan ko'zga ko'ringan ko'pchilik ingliz siyosatchilari inglizlar va ruslar o'rtasidagi ishlariga na Rossiya va na Angliya aralashmaydigan va uning shimoliy-janubidagi kuchlar xalq va mintaqa ishonchiga xizmat qilib ularning ajratish xavfi bartaraf qilingan. Bu "bufer" hududni tashkil etish uchun kerakli loyiha ishlab chiqdilar. Shuningdek, bu loyiha ikki taraf qarashlariga mos edi, ammo bu ishni amalga oshirish ko'p muammoga ega edi. Muammo shu ediki, har ikki taraf bir-biriga ishonmasdilar va bu ishonchsizlikni nazorat qilish uchun bu loyiha har ikki tarafning topshirilgan masuliyatlaridan sodiqona tarzda bo'yin tovlamasligi kabi har qanday tuyg'ulardan ustun bo'lishi kerak edi. Dastlab inglizlar "bufer" siyosatiga uni ajratish siyosati bilan birlashtirish uchun qiziqqandilar. Ingliz siyosatchilari ruslar bilan suhbat va majlisda "bufer" borasidagi maktublarda, "bufer" mavzusining ruslarning qulog'iga yetkazish uchun eslatib o'tardilar, ruslar dastlab "bufer" zonasi qayerda va qanday tayinlanishini bilmasdilar, ammo inglizlar aniqlik kiritmasdilar, bu nazariya Afg'onistonda tatbiq etilishini tushunardilar, sekin-sekin ruslarni ham o'z hamfikrlarga aylanib qanoat hosil qildilar. "Bufer" rejasi qanday vujudga keldi? 1868-yilda amir Sheralixon o'z raqiblarini

maydondan chiqarib, o'zining ikkinchi podsholik davrini boshladi. 1868-yil 2-noyabrda Hindiston vitse-qiroli lord Lorins bir maktubida uning amirligini rasmiy tan oldi. Inglizlar amir bilan oldindan do'stlik munosabatida bo'lib, uning podsholigi boshlarida unga bir mln ikki yuz ming rupiya va o'n ikki ming miltiq berganligiga qaramasdan shu bilan ham unga ishonmasdilar va u inglizlarni yoqtirmasligini yaxshi bilardilar. Shu sababli u otasining xatosini takrorlab, ruslar tarafga yuz o'girib ketmasidan avval uning qo'lini bog'lab tashlash uchun "bufer" rejasini ishga tushirdilar. 1869-yilning boshlarida Gladiston hukumatining tashqi ishlar vaziri lord Klorendun Londonda Rossiya elchisi Borun Brunov bilan uchrashuv vaqtida Markaziy Osiyo masalasi yuzasidan bahslar jarayonida Rossiya va Hindiston chegaralari o'rtasida ha ikki mamlakat nufuz doirasidan chiqqan va har ikki taraf hurmat qiladigan bir neytral hudud tashkil etish kerakligini bildirdi. Ingliz tashqi ishlar vaziri deydi: "Angliya Rossiyaning Hind chegaralaridagi peshqadamligidan butunlay ko'ngillari to'q, hech qanday xavf sezmaydilar, ammo shunga qaramay Rossiya va Angliya o'rtasida mustaqilligi, xavfsizligi va betarfligi kafolatlangan neytral zonaning bo'lishi yaxshidir". Borun Brunov Klorendunning fikriga qo'shilib, xabar tafsilotini Sank-Peterburgga Rossiya tashqi ishlar vazirligiga jo'natdi. Rossiya tarafdan Berns Gurchakuvning maktubi Angliya tashqi ishlar vazirligiga Hindiston lord Moyi Voysaroy Amboloda Afg'on podshohi amir Sheralixonni kutib olgan o'sha kunda yetib bordi. Gurchakuv Angliya tashqi ishlar vaziri Klorendunni ta'riflab ko'rsatgan mintaqani Afg'oniston deb tanishtirgan. Shuningdek Borun Brunovga "Klorendunga ruslar Afg'onistonning avval hukmronlik qilgan joylarini o'z hududlaridan tashqari deb bilishlarini ayting"-dedi. Bu maktub 1869-yil 7-martida Gurchakuv tomonidan imzolaniib, 27-martida Klorendunga yetib bordi va shu tariqa Klorendunning o'qi nishonga tegdi va raqibi yordamida o'zi xohlagan, ammo tilga olmagan hududni qo'lga kiritdi. Ammo bu yerda boshqa bir muammo yuzaga keldi va u shu ediki, agar Afg'oniston va Buxoro o'rtasidagi chegara aniqlanmasa, Buxoro ruslar ta'siri ostida bo'lgani uchun Rossiya Amudaryoning bu tarafidagi o'z ta'sir doirasini Hindukushgacha kengaytirishi mumkin edi. Endilikda dastlab Afg'onistonning shimoliy hududi ko'rsatilib, so'ngra "bufer" xolis hudud belgilanishi kerak edi. Inglizlar bu masalada ruslar bilan juda extiyotkorlik bilan uchrashardilar, Hindiston lord Moyi Vaysaroy Duglas Forsitni 1869-yil oktabrda bir necha bor Rossiya poytaxti Sant-Peterburgga jo'natdi, u bir betaraf hududni yaratish uchun unda chegara masalasi ham hal etilib, izohlangan uch usulni shunday tushuntirgan maktub va Voysaroyning qarashlarini u yerdagi hukumatga taqdim qildi. 1. Hozirgi vaqtda amir Sheralixon qo'lida bo'lgan hududlar Afg'oniston hududlari deb hisoblanadi. 2. Yuqoridagi amir ushbu mintaqalarda o'z hukmronligini kengaytirishdan bosh tortishi va inglizlar butun kuch-quvvati bilan uning hujumini oldini olishi kerak. 3. Rossiya imperiyasi hukumati butun ta'siri bilan Buxoro amirning Afg'onistonga hujum qilishining oldini olishi kerak. Muzokaralar uch yil davom etib, ular mobaynida bir qancha qiyinchiliklar yuzaga keldi ularning eng asosiysi shunday ediki ruslar Badaxshon va Vohan hududlarini amir Sheralixon hududi deb bilmay uni Buxoro amirligiga tegishli deb hisobladi. Brins Gurchakuv Amudaryoni chegara sifatida tan oldi. Lekin Kobul hukumatidan Badaxshon va Vohan hududlarini Buxoro amirligiga tegishli hudud ekanligini tan olishlarini talab qildi. Keyinchalik bu masala to'liqligicha oydinlashtirilmadi. Ammo Amudaryoning yuqori oqimlari chegara sifatida tan olindi va Badaxshon masalasi to'liqligicha hal etilmadi. Milodiy 1873-yilda ingliz va ruslar uchun yana bir yangi muammo paydo bo'ldi. Endilikda ular bu mintaqada o'zaro to'qnashuvga duch kelmasliklari uchun "bufer" zona masalasini tezroq hal qilish kerak edi. Inglizlar muntazam ravishda ruslarga agar chegaralar aniq belgilansa, ko'p qiyinchiliklar yuzaga kelishi va "bufer" masalasini o'qitirib keldilar. Ruslar ham bu masalani atroflicha o'rganib chiqdilar. Chegaralarni aniq belgilash haqida bir to'xtamga kelmadilar chunki inglizlarning manfaatiga to'g'ri kelgandi. Oxir oqibatda inglizlar va ruslar chegara masalasini aniq belgilamadi. Nomigagina hal qildilar, lekin zimdan bir-biriga qarshi siyosat olib bordilar. "bufer" masalasida ruslar Afg'oniston ichki ishlariga aralashmasliklari kerak edi, lekin ruslar buni to'xtatmadilar ya'ni "bufer" masalasi to'liq hal etilmadi. 1905- yilgacha Afg'oniston chegarasi aniq belgilanmaguncha davom etdi. Oxir oqibat ruslar bu siyosatni qo'lidan boy berdi. Rossiya tashqi ishlar vaziri Gurchakuv boshida Badaxshon va Vohanni Afg'onistonga berishni xohlamadi. Lekin 1879- yilning oxirlarigacha davom etgan ingliz-rus raqobatchiligida ruslar mag'lubiyatga uchrab, Afg'oniston inglizlarning ta'sir doirasida ekanligini tan oldi. Oxir oqibat "Katta O'yin" va "Salobatli yurishlar"ida inglizlarning g'alabasi bilan tugadi. Ammo bu siyosatda ruslar yengilganiga qaramay bu raqobatni davom ettirdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.Karimov "O'zbek xalqiga tinchlik va omonlik kerak" T. O'zbekiston 2013.
2. Жигалина О. И Великобритания на Среднем Востоке. XIX – начале XX в: Анализ внешнеполитических концепций. М. 1990
3. Ромодин В. А. Афганистан во второй половине XIX – начале XX вв.: Официальная история и историография. М., 1990.
4. Barthorp, Michael (2002) [1982]. *Afghan Wars and the North-West Frontier 1839–1947*. London: Cassell. ISBN 0-304-36294-8.
5. Loyn, David (2009). *Butcher & Bolt: Two Hundred Years of Foreign Engagement in Afghanistan*. London: Windmill Books. ISBN 978-0-09-952263-8.
6. Сальникова А. В. Англо-русское соперничество в Центральной Азии в последней трети XIX – начале XX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Владимир, 2009. 41-44.